

فصلنامه روستا و توسعه، سال ۱۱، شماره ۲، تابستان ۱۳۸۷، صفحات ۱۱۹-۱۴۲

**زمینه‌یابی اسکان مجدد مهاجران روستایی:
مطالعه موردی مهاجران زیر پوشش کمیته امداد امام خمینی
شهرستان پاکدشت**

لیلا دیانی، مهدی طاهرخانی، عبدالرضا رکن‌الدین افتخاری*

تاریخ دریافت: ۱۳۸۶/۵/۲۱، تاریخ پذیرش: ۱۳۸۶/۹/۱۸

چکیده

بر پایه تجربیات به‌دست آمده از سیاست‌گذاری برخی کشورهای در حال توسعه، اقدامات درمانی کوتاه‌مدت برای کاهش مهاجرت‌های روستا-شهری نمی‌توانند مؤثر باشند، بلکه باید خط‌مشی‌هایی با هدف رفع نابرابری‌ها و تفاوت‌های آشکار بین مناطق روستایی و شهری تنظیم شود. از این رو، در این پژوهش، علاوه بر تعاریف متعدد مهاجرت برگشتی و انواع آن، تحقیقات و تجربیات کشورهای مختلف دنیا در خصوص مهاجرت‌های بازگشتی مورد بررسی قرار گرفته است. جامعه آماری تحقیق ۷۵۰ نفر از مهاجران روستایی زیر پوشش کمیته امداد ساکن ناحیه شهری پاکدشت است که ۱۹۷ نفر از آنها به شیوه نمونه‌گیری تصادفی ساده انتخاب شده‌اند. سنجش مهم‌ترین عوامل مؤثر بر بازگشت مهاجران روستایی زیر پوشش کمیته امداد امام خمینی نشان می‌دهد که زمینه‌های اقتصادی بیش از عوامل دیگر موجب اسکان مجدد مهاجران روستایی خواهد شد.

---

* به‌ترتیب، کارشناس ارشد جغرافیا و برنامه‌ریزی روستایی (l.dayani@yahoo.com)، استادیار (mahdit@modares.ac.ir) و دانشیار (reftekhari_reza@yahoo.com) گروه جغرافیا، دانشگاه تربیت مدرس.

کلیدواژه‌ها: اسکان مجدد/ مهاجران روستایی/ مهاجرت روستایی/ مطالعه موردی/ کمیته امداد امام خمینی/ پاکدشت (شهرستان).

* * *

مقدمه

در سراسر جهان، به‌خصوص پس از جنگ جهانی دوم، مهاجرت به‌مثابه یک پدیده جمعیتی از بسیاری جهات اهمیت یافته است (طاهرخانی، ۱۳۸۰: ۱)؛ زیرا عموماً به‌لحاظ غلبه و حاکمیت توسعه کلاسیک در کشورهای در حال توسعه و از جمله ایران، نوعی تعصب شهری مانع از توجه جدی برنامه‌ریزان به توسعه روستایی شده است، و روستاها به‌دور از فعالیت‌های رو به توسعه همچنان در ابعاد وسیع فقر را تجربه کرده و خیل عظیم مهاجران روستایی به بروز پاره‌ای از مشکلات در نواحی شهری و روستایی انجامیده است (مؤسسه توسعه روستایی ایران، ۱۳۸۵: ۲). در این راستا، بخشی از نیروی انسانی مهاجری که نتوانسته است به آرزوها و خواسته‌های مورد نظر خود در شهر جامه عمل بپوشاند، ناگزیر به روستا بازگشته است. اما «نسل جدید»^(۱) مهاجران روستایی، به‌دلایلی مانند کمبود زمین‌های کشاورزی و عدم علاقه به انجام فعالیت‌های کشاورزی، نمی‌خواهند به روستا بازگردند و به کار کشاورزی بپردازند، مشکلی که در نهایت، به افزایش پیامدهای نامطلوب اجتماعی-اقتصادی در مبدأ و مقصد مهاجرت منجر می‌شود. اکنون سؤال اینجاست که «اگر این مهاجران نمی‌توانند در شهرهای بزرگ یا مناطق توسعه‌یافته بمانند، پس کجا می‌توانند بروند و چه کاری می‌توانند انجام دهند؟» (Ping and Shaohua, 2005: 5). در این راستا، بر پایه تجربیات به‌دست آمده از سیاست‌گذاری برخی از کشورهای در حال توسعه، کاملاً آشکار می‌گردد که اقدامات درمانی کوتاه‌مدت نمی‌توانند مؤثر باشند، بلکه تنظیم خط‌مشی‌هایی مورد نیاز است که هدفشان از بین بردن نابرابری‌ها و تفاوت‌های آشکار بین مناطق روستایی و شهری از نظر فرصت‌ها و کیفیت زندگی باشد (ابراهیم‌زاده، ۱۳۸۰: ۱۵۸-۱۵۹).

با عنایت به تحولات پدیده مهاجرت در جهان و ایران و به‌ویژه بازگشت مهاجران روستایی به زادگاه خود (به‌طور اعم)، در سال‌های پس از انقلاب اسلامی و با تشکیل

کمیته امداد امام خمینی، تعداد قابل توجهی از روستاییان مهاجر، زیر پوشش این نهاد قرار گرفته‌اند. از این رو، در سال‌های اخیر، کمیته امداد کوشیده است تا با بسترسازی (واگذاری زمین، تحویل دام، ایجاد اشتغال، و عمدتاً ساخت مسکن)، امکان بازگشت روستاییان مهاجر زیر پوشش را به روستاهای خود فراهم آورد. تحقیق حاضر، برای بسترسازی مناسب، در پی آن است تا فرضیات زیر را در بوته آزمون قرار دهد:

۱- زمینه‌های اقتصادی، اجتماعی و روان‌شناختی موجب اسکان مجدد مهاجران روستایی زیر پوشش کمیته امداد امام خمینی (شهرستان پاکدشت) در نواحی روستایی می‌شود؛ و

۲- زمینه‌های اقتصادی می‌تواند در اسکان مجدد مهاجران روستایی زیر پوشش کمیته امداد امام خمینی (شهرستان پاکدشت) در نواحی روستایی نقش بیشتری داشته باشد.

بیان مسئله و ضرورت تحقیق

به نظر می‌رسد که در سال‌های اخیر، رشد روزافزون جمعیت شهری، عدم تعادل‌های ساختی- کارکردی بین شهر و روستا، افزایش آلودگی‌های زیست‌محیطی، گسترش فعالیت‌های انگلی در شهرها، کمبود مسکن، فقدان کارآیی و توان‌های تولیدی در محدوده روستاها، و به‌هم‌ریختگی ساختار شغلی و ترکیب سنی و جنسی در جامعه شهری و روستایی عمدتاً به‌دلیل مهاجرت شدید روستاییان به شهرها بوده است (ابراهیم‌زاده، ۱۳۸۰: ۱۵۰-۱۵۱؛ و مستوفی‌الممالکی، ۱۳۷۶: ۹۰-۹۱). همچنین، به نظر می‌رسد ریشه اصلی این‌گونه پیامدها در کشورهای در حال توسعه از جمله ایران وجود نوعی تعصب شهری است که مانع از توجه جدی برنامه‌ریزان به توسعه روستایی شده است (مؤسسه توسعه روستایی ایران، ۱۳۸۵: ۲). بنابراین، برای برقراری عدالت اجتماعی در کشور، ضروری است کارگزاران حکومتی و برنامه‌ریزان به شناخت علمی زمینه‌های اقتصادی و اجتماعی و سایر زمینه‌های مهاجرت برگشتی بپردازند تا از این رهگذر، برنامه‌های مناسب و کارآمد برای تعادل‌بخشی جمعیت تدوین کنند. بدین منظور، در تحقیق حاضر، زمینه‌یابی اسکان مجدد مهاجران روستایی زیر پوشش کمیته

امداد امام خمینی (شهرستان پاکدشت) در نواحی روستایی به دلایل زیر مورد توجه قرار گرفته است:

- ۱- شهرستان پاکدشت، به مثابه قطب مهاجرپذیر کلان‌شهر تهران، تعداد بی‌شماری از مهاجران روستایی فقیر را در خود جای داده است؛ و
- ۲- در سطح شهرستان پاکدشت به‌ویژه در شهرها، پیامدهایی نامطلوب مانند افزایش بیکاری، نارسایی‌ها در ارائه خدمات به جمعیت رو به رشد شهری، افزایش هزینه‌ها، و ناهنجاری‌های اجتماعی و فرهنگی شکل گرفته است.

مواد و روش‌ها

جامعه آماری تحقیق ۷۵۰ سرپرست خانوار از مهاجران روستایی زیر پوشش کمیته امداد و از ساکنان مناطق شهری شهرستان پاکدشت استان تهران را شامل می‌شود که از این تعداد، بر مبنای فرمول کوکران، ۱۹۷ نفر به روش نمونه‌گیری تصادفی ساده به صورت جامعه نمونه انتخاب شده‌اند.

همچنین، از پرسشنامه برای جمع‌آوری داده‌ها (به روش میدانی) استفاده شده است و میزان اعتبار پرسشنامه نیز با استفاده از ضریب آلفای کرونباخ برآورد شده است ($\alpha = 0/8798$). داده‌های جمع‌آوری شده با استفاده از نرم‌افزار SPSS و از طریق آزمون T، فریدمن، و تحلیل سلسله‌مراتبی خوشه‌ای، تجزیه و تحلیل شده‌اند.

با توجه به فرضیه‌های تحقیق حاضر، از آنجا که اکثر مهاجران روستایی زیر پوشش کمیته امداد شهرستان پاکدشت (جمعیت نمونه) تحت شرایطی حاضرند به روستا (عمدتاً زادگاه خود) بازگردند، متغیرهای زیر در قالب زمینه‌های اقتصادی، اجتماعی، و روان‌شناختی بازگشت به روستا، از طریق پرسشنامه و بر اساس طیف، مطابق جدول ۱، مورد سنجش قرار گرفته‌اند:

جدول ۱- متغیرهای مورد سنجش

متغیرها	ابعاد
وجود اشتغال دائم و پایدار	اقتصادی
درآمد	
اراضی جهت کشت و کار با شرایط مناسب	
حق آب در روستا	
مسکن امن، مناسب و ارزان	
هزینه‌های زندگی (مانند غذا و پوشاک)	اجتماعی
خدمات آموزشی و کارآموزی	
امکانات بهداشتی و درمانی	
امکانات آموزشی و فرهنگی	
امکانات تفریحی و سرگرمی	
امنیت	روان‌شناختی
اختلافات قومی، قبیله‌ای و یا خانوادگی	
زندگی در کنار اقوام، آشنایان و دوستان	
مشارکت و همیاری میان روستاییان	
آزادی (مشروع و قانونی)	

مبانی نظری

روند جدید مهاجرت داخلی عمدتاً برگشت جمعیت یا جریان ضد شهرنشینی^(۲) نامیده می‌شود (لوکاس و میر، ۱۳۸۱: ۱۶۶). این پدیده عبارت است از مهاجرت خالص جمعیت از مراکز شهری بزرگ به شهرهای کوچک و مناطق روستایی (Bosworth, 2006: 2).

بری^(۳) جریان ضد شهرنشینی را به صورت «فرآیند عدم تمرکز، حرکت از یک وضعیت متمرکزتر به یک وضعیت کم‌تمرکز» تعریف می‌کند. از این تعریف، عموماً مهاجرت شهر به روستا برداشت می‌شود که دلایل آن از نظر رشد آهسته یا حتی کاهش جمعیت در مراکز عمده ابرشهری هم‌زمان با رشد سریع‌تر جمعیت در شهرهای کوچک‌تر یا مناطق روستایی، قابل توجیه و بررسی است (لوکاس و میر، ۱۳۸۱: ۱۶۶).

در کشورهای در حال توسعه، مهاجرت شهری- روستایی عمدتاً در قالب یک پدیده مهاجرت برگشتی، به‌ویژه حرکت برگشتی کارگران به نواحی روستایی، مورد مطالعه قرار می‌گیرد (de Brauw and Rozelle, 2003: 9; and Sabates, 2000: 56). البته باید اذعان داشت که همراه با این پدیده نسبتاً جدید، همچنان مهاجرت روستا به شهر در حکم اصلی‌ترین جریان مهاجرت مطرح است (Macharia, 2003: 1). بنابراین، طبق نظریهٔ راونشتاین^(۴)، هر جریانی از مهاجرت روستا- شهری دارای روندی معکوس به مناطق روستایی است (Zohry, 2003: 28). جداول ۲ و ۳ تعاریف مهاجرت برگشتی بر مبنای معیارهای زمانی و توسعه‌ای را نشان می‌دهند.

جدول ۲- تعریف مهاجرت برگشتی بر مبنای معیار زمانی

مأخذ	تعریف	محقق
Phillips and Potter, 2003: 3	افراد بعد از یک دورهٔ اقامت طولانی‌مدت در سرزمین دیگر (مقصد) به سرزمین اولیهٔ خود (مبدأ) بازمی‌گردند.	جان ال. فیلیپس و رابرت بی. پوتر
Planck, 2006: 509-540	افرادی که بیش از شش ماه در خارج از مکان مبدأ زندگی می‌کردند، اینک به مکان مبدأ خود بازمی‌گردند.	ماکس پلانک

جدول ۳- تعریف مهاجرت برگشتی بر مبنای معیار توسعه‌ای

سال	تعریف	محقق
Center for Development Research (ZEF), 2005: 7	انعطاف‌پذیری مهاجرانی است که مقصد نامطلوب خود را به مکان دیگری تغییر می‌دهند که در آن، موقعیت‌های بهتر اقتصادی فراهم آمده است.	مرکز تحقیقات توسعه
Zohry, 2003: 29	حرکت افراد مهاجر از مناطقی با فرصت‌های کم به سوی مکان‌هایی با فرصت‌های بهتر.	زهری
Okali et al., 2001: 55	واکنشی است نسبت به ایجاد جذابیت در مناطق روستایی مانند ایجاد درآمد در فعالیت‌های دامداری یا کشاورزی، که گاهی عوامل دافعهٔ شهری نظیر مشکلات زندگی شهری در آن دخیل است.	دیوید اوکالی و همکاران
Wang, 2004: 14	عکس‌العملی است نسبت به عوامل و دلایل اقتصادی، اجتماعی، و خانوادگی / فامیلی.	ونفی وینگی

بنابراین، با توجه به ادبیات مهاجرت، می‌توان گفت که مهاجرت بازگشتی عبارت است از جریانی که در آن، فرد یا افرادی که بنا به دلایل مختلف نظیر عوامل اقتصادی (عمدتاً)، اجتماعی، و روان‌شناختی، از مکان مقصد یا سرزمینی که قبلاً به صورت محل سکونت جدید خود انتخاب کرده بودند، مجدداً به مکان اولیه خود بازگردند. البته باید اذعان داشت که این بازگشت عمدتاً به خاطر عوامل کشش / جاذبه در نواحی روستایی صورت می‌گیرد تا عوامل دافعه در مناطق شهری. بررسی آرا و نظریات محققان توسعه در باره مهاجرت‌های برگشتی شهری- روستایی مبین وجود دو نظریه متفاوت بر مبنای آثار و پیامدهای مهاجرت در مکان‌های مبدأ (روستا) و مقصد (شهر) است. جدول ۴ به تبیین این دلایل پرداخته است.

جدول ۴- دیدگاه‌های منفی و مثبت در خصوص مهاجرت برگشتی

عنوان	محقق	مأخذ	علت مخالفت یا موافقت
منفی	اوکالی و همکاران (به نقل از «یاناسا» ^(۵) و «میگر»	Okali et al., 2001: 3	از دست دادن فرصت‌های جنبی و اندک در شهر و عدم تأثیر مهم بر مناطق روستایی؛ زیرا مهاجران مهارت، فنون، و یا پول نقد را به همراه خود به روستا نمی‌آورند.
	سلی فیندلی (به ترتیب به نقل از کونل و همکاران و رمپل و لوبدل)	فیندلی، ۱۳۷۲: ۱۲۰	عدم ارتباط مهاجران ناموفق برگشته با توسعه روستایی (هر چند، ممکن است نوآور و دارای مهارت‌هایی باشند)؛ عدم عرضه ایده‌های جدید توسط مهاجران؛ عدم توسعه اقتصادی؛ و کاهش رشد محصولات تجاری.
	ونفی وینی ونگ (به نقل از جم‌الچ)	Wang, 2004:5	معدود افرادی هستند که با وجود سرمایه انسانی اندک توانسته‌اند در توسعه اقتصادی روستا اثرات چشمگیری داشته باشند.
	سیسیلیا تاکولی	Tacoli, 1998: 154	با ورود مهاجران به روستا رقابت با اجتماع محلی برای دستیابی به منابع کمیاب به ویژه منابع طبیعی (آب و زمین) بیشتر می‌شود.
	کوبین هینو	Heanue, 2002: 24	افزایش قیمت املاک و مسکن؛ رواج برخی از ناهنجاری‌های «مربوط به شهر» (رفتارهای ضد اجتماعی نظیر بزهکاری) در محیط‌های روستایی.

عزت‌ها	محقق	مأخذ	علت مخالفت یا موافقت
	ونفی وینی ونگ	Wang, 2004: 5	تأثیرات مثبت بازگشت مهاجران در توسعه روستایی به دلیل مهارت، سرمایه لازم، تجربیات و دانش مفید آنها.
	پریا دشینگر و سون گرایم	Deshingkar and Grimm, 2005: 44,53	مهاجران موفق عناصر اصلی توسعه روستایی (فناوری‌های جدید، شیوه‌های بهبود کشاورزی، اطلاعات در باره بازارها، ارزش‌های غیرسستی، ارائه تجربیات و دانش برای حل و فصل مسائل و مشکلات محلی به روستاییان، و ...) را به همراه خود به روستا انتقال می‌دهند.
	سیسیلیا تاکولی	Tacoli, 1998: 154	مقدمات نوآوری‌ها در فناوری و مسائل اجتماعی- فرهنگی را مهاجران به همراه خود به روستا می‌آورند.
	جان ال. فیلیپس و رابرت بی. پوتر	Phillips and Potter, 2003: 5	طرح و اندیشه‌های نوین به عنوان عامل مؤثر در تحولات ساختار اجتماعی روستا توسط مهاجران موفق.
	ونفی وینی ونگ (به نقل از مورفی: ۱۹۹۹)	Wang, 2004: 2	مهاجران به عنوان سرمایه‌های انسانی و مالی می‌توانند در مناطق مهاجرپرست به توسعه اقتصاد محلی کمک کنند.
	ژائو یاهویی	Yaohui, 2002: 376-394	نقش مهم مهاجران برگشتی در فرآیند نوین‌سازی.
۳	کوبین هینو	Heanue, 2002: 24	توازن دوباره در ساختار سنی منطقه میزبان؛ افزایش سطح درآمد در روستا؛ ایجاد اشتغال؛ کارآیی خدمات محلی؛ سرمایه‌گذاری در مواد و مصالح ساختمانی؛ و بهبود زندگی اجتماعی.
	سلی فیندلی	فیندلی، ۱۳۷۲: ۱۱۹	منعکس ساختن زندگی سخت در شهرها توسط مهاجران ناموفق بازگشته، که بر نگرش‌ها در مورد شدت مهاجرت به شهرها اثر می‌گذارد.
	ژان پیتیه (به نقل از ملین لوده)	پیتیه، ۱۳۶۹: ۴۳	انبوه جمعیت کارگری در شهرها؛ آگاهی کامل از به پایان رسیدن مزدهای زیاد در شهرها؛ و عدم امنیت و آسایش در شهرها.
	منصور وثوقی (به نقل از لاسید رامبد)	وثوقی، ۱۳۸۰: ۴۰-۳۹	دافعه شهری (فقدان مسکن و عدم موقعیت اجتماعی) و جاذبه‌های روستایی (شرکت در سلسله‌مراتب اجتماعی و ارزشی برای کسب موقعیت اجتماعی، و ...).
	فیروز جمالی	جمالی، ۱۳۸۱: ۸۱-۶۱	خطرناک بودن شهر؛ عدم احساس غربت در روستا.
	عبدالرضارکن‌الدین افتخاری و قدیر فیروزنیا (به نقل از صاحب‌نظران)	افتخاری و فیروزنیا، ۱۳۸۲: ۶۷	ارائه خدمات به مهاجران سبب می‌شود تا اقوام و فامیل‌های آنها تشویق به مهاجرت شوند و از این‌رو، پیامدهای نامطلوب ناشی از مهاجرت‌های روستایی بیش از پیش تشدید می‌شود.

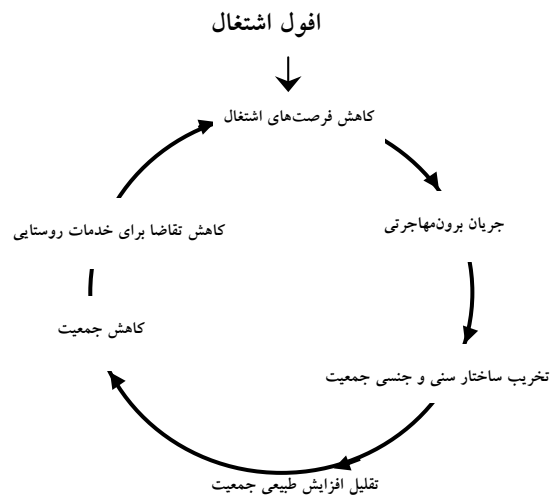

در این راستا، برای صورت‌بندی فرضیات، از نظریه‌های تبیین‌کننده علت مهاجرت برگشتی استفاده شده که در پی، شرح هر کدام آمده است.

نظریه دور باطل فقر

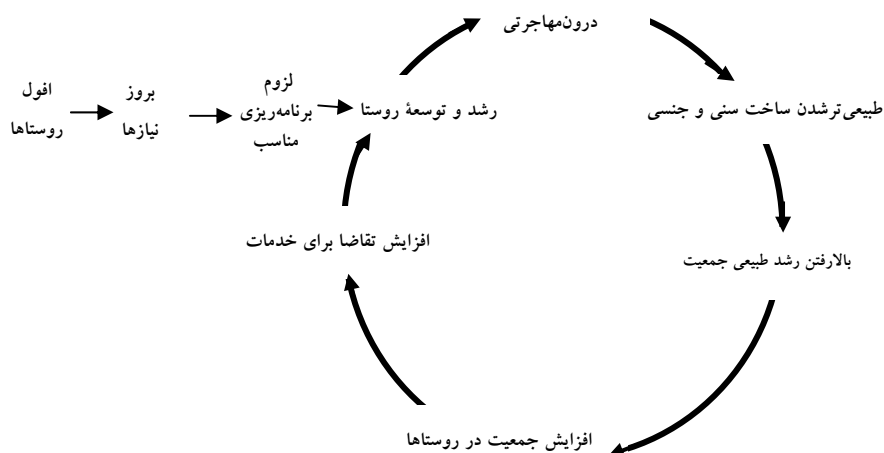
درادی^(۶)، با تأسی از نظریه دور باطل فقر (که در پاسخ به پرسش علل عقب‌ماندگی کشورهای در حال توسعه طرح شده بود)، بحث افول روستاها را مطرح می‌کند. او در یک تحقیق تجربی، که در قسمتی از انگلستان انجام داد، متوجه شد که دلیل کاهش شدید جمعیت در دهه‌های ۱۹۵۰ و ۱۹۶۰ در ناحیه مورد تحقیق تغییرات عمده کشاورزی بوده است. بر اساس این مدل، کاهش مشاغل روستایی موجب مهاجرفرستی روستاییان می‌شود. این مهاجرفرستی به‌نوبه خود با تخریب ساختار هرم سنی-جنسی جمعیت روستایی و در نتیجه، کاهش رشد طبیعی جمعیت، در کاهش جمعیت مؤثر است؛ و این مسئله منجر به تقلیل تقاضا برای خدمات روستایی می‌شود. این کاهش تقاضا موجب کمبود فرصت‌های شغلی و این کمبود نیز به‌نوبه خود، از خصوصیات افول اشتغال کشاورزی در روستاهاست. پسیون^(۷) نیز در کتاب جغرافیای روستایی، با اشاره بدین روند، به‌نقل از هوج و ویت‌بای^(۸)، شکل ۳ را ارائه می‌کند.

در شرایطی که روستاها با مشکل افول کشاورزی روبه‌رو هستند، اگر دولت هر کشوری بتواند از طریق برنامه‌ریزی مناسب، به نیازهای روستایی پاسخ دهد و مشکلات را برطرف کند، در آن صورت، می‌توان مدلی را برای ماهیت دورانی رشد و توسعه روستایی ارائه کرد (فیروزنیا، ۱۳۸۵: ۳۵-۳۶).

شکل ۱- فرآیند مهاجرفرستی نواحی روستایی متأثر از نظریه دور باطل فقر

بهبروز نیز در تکمیل دور «درادی» و «ویت‌بای»، که فقط افول روستاها را نشان می‌دهد، یک مدل از ماهیت دورانی رشد روستایی (شکل ۲) را پیشنهاد می‌کند. بر این اساس، اقدام دولت از طریق برنامه‌ریزی متناسب با نیازها می‌تواند رشد روستاها را سبب شود (فیروزنیا و همکاران، ۱۳۸۵: ۳۶-۳۷).

شکل ۲- راه برون‌رفت از چرخه افول‌گرایی

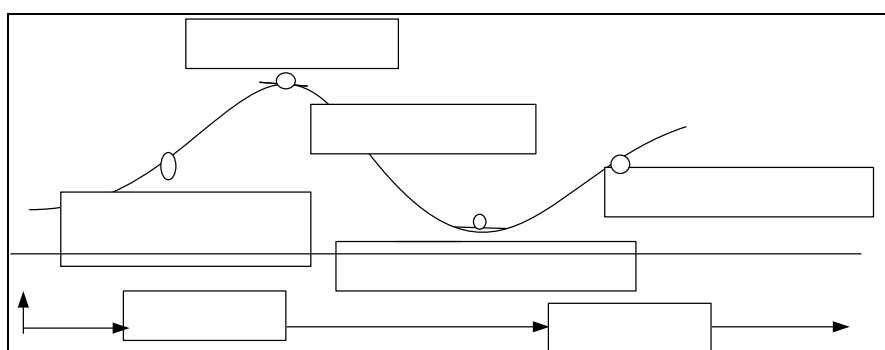
نظریه سرمایه انسانی^(۹)

لاری شاستاد، در نظریه «سرمایه انسانی» خود، معتقد است مهاجرت از دید «کلان اقتصادی» اقدامی در مقیاس خرد اقتصادی را نیز به دنبال می‌آورد و فرد مهاجر به عنوان عامل این پدیده عملکرد خود را در قالب اصل فایده- هزینه ارزیابی می‌کند و در این بخش، کلیه هزینه‌های متصور اعم از هزینه‌های ملموس و غیرملموس (مانند هزینه‌های کاریابی، مسافرت، انطباق با محیط، و نظایر آن) را در نظر می‌گیرد؛ و در صورتی که فایده‌ای بیش از هزینه‌ها بر آن مترتب باشد، اقدام به مهاجرت می‌کند (زنجانی، ۱۳۸۰: ۱۲۱-۱۲۲). بنابراین، بر طبق نظریه سرمایه انسانی، مهاجرت بازگشتی نزد افراد به امید برخورداری از رفاه بیشتر در روستا صورت می‌پذیرد (Wang, 2004: 4).

نظریه چرخه حیات^(۱۰)

بر اساس نظریه تحول جمعیت‌شناختی، بین توسعه‌یافتگی و تغییر جمعیت رابطه‌ای معنی‌دار وجود دارد، به گونه‌ای که نواحی و کشورهای مختلف بر اساس میزان توسعه‌یافتگی در یکی از این مراحل جمعیت‌شناختی جای می‌گیرند. بر مبنای نظریه تحول جمعیت‌شناختی، با بررسی روند رشد جمعیت روستاها، می‌توان مراحل را برای افزایش و کاهش جمعیت روستاها در نظر گرفت؛ همان‌طور که با استناد به نظریه انتقال جمعیت‌شناختی، می‌توان اظهار داشت که توسعه‌یافتگی باعث کاهش نرخ افزایش جمعیت می‌شود ولی اگر منافع توسعه به صورت عادلانه توزیع نشود، باعث ایجاد نابرابری و قطب‌های متراکم جمعیت می‌شود که شرانجام، به نامتعادل شدن توزیع جمعیت در سطح کشور یا منطقه و به دنبال آن، به مهاجرت جمعیت از مناطق غیربرخوردار به ویژه روستاها به شهرها می‌انجامد. بدین ترتیب، با توجه به ارتباط معنی‌دار تعداد جمعیت روستا و سطح توسعه‌یافتگی آن، با ترسیم منحنی تحولات جمعیتی روستا (با اندکی مسامحه)، می‌توان منحنی عمر روستا را ترسیم کرد. همان‌طور که شکل ۳ نشان می‌دهد، روستاها پس از گذراندن مرحله پیدایش، مرحله رشد صعودی را در پیش می‌گیرند. در این مرحله، رونق اقتصادی،

افزایش امید به زندگی و احیاناً جذب مهاجر باعث افزایش تعداد جمعیت می‌شود. بعضی از روستاها، با ادامه روند جذب جمعیت و یا ادغام با روستاهای دیگر، همچنان این مرحله را ادامه می‌دهند تا سرانجام، بدون گذر از یک دوره حیات، دوران جدیدی از روند تکاملی خود را به صورت شهر آغاز کنند. اما اکثر روستاها فرآیند دیگری را پشت سر می‌گذارند؛ شماری از روستاها با رشد نسبتاً ثابت جمعیت به حیات خود ادامه می‌دهند و گویی در طول منحنی حیات به صورت افقی حرکت می‌کنند؛ و برخی دیگر از روستاها، با سپری کردن یک دوره رشد افزایشی و یک دوره رشد ثابت، با رشد کاهشی در سرشیبی چرخه عمر خود قرار می‌گیرند؛ این گونه روستاها معمولاً دو نوع سرنوشت در پیش روی خود دارند: یکی آنکه به مرحله‌ای می‌رسند که دیگر رشد کاهشی آنها متوقف می‌شود و رشد ثابتی را آغاز می‌کنند، و دیگر آنکه با ادامه رشد کاهشی به مرور جمعیت خود را از دست می‌دهند یا از روی نقشه جغرافیای منطقه حذف می‌شوند و یا با تغییر کارکرد اقتصادی به شکل روستای گردشگری و یا مزرعه تولیدی یا مکان تولیدی، مرحله جدیدی از حیات خود را آغاز می‌کنند. حتی تعدادی از این روستاها ممکن است با تغییر شرایط اقتصادی-اجتماعی، دوران حیات تازه‌ای را آغاز کنند و بار دیگر جاذب جمعیت شوند (فیروزنیا، ۱۳۸۵: ۳۵-۴۱).

شکل ۳- فرآیند تحول روستا بر اساس روند رشد جمعیت

بنابراین، نظریه چرخه حیات به یک طرح بهینه چرخه زندگی^(۱۱) که بر اساس آن، چه‌بسا طرح مهاجرت برگشتی بخشی از زنجیره چرخه حیات برای مکان مناسب اقامت باشد، اشاره می‌کند (Wang, 2004: 4).

یافته‌های توصیفی

نتایج توصیفی تحقیق، که در سطح ۱۹۷ نفر از سرپرست خانواده‌های مهاجر روستایی زیر پوشش کمیته امداد شهرستان پاکدشت به اجرا درآمد، مبین موارد زیر بوده است: از مجموع پاسخ‌گویان، ۴۹ نفر معادل ۲۴/۹ درصد مرد و ۱۴۸ نفر معادل ۷۵/۱ درصد زن بوده‌اند. همچنین، توزیع سنی پاسخ‌گویان مبین قرارگیری ۲۶/۴ درصد از پاسخ‌گویان در گروه سنی کمتر از ۴۰ سال، ۶۰/۹ درصد در گروه سنی ۴۰-۶۰ سال، و ۱۲/۷ درصد در گروه سنی بالاتر از ۶۰ سال است. ۴۷/۷ درصد پاسخ‌گویان متأهل، ۱ درصد مجرد، و ۵۱/۳ درصد جزو سایر موارد (فوت همسر یا متارکه) بوده‌اند. از میان نمونه‌های مورد مطالعه، ۵۸/۴ درصد بی‌سواد، ۳۱/۵ درصد دارای سواد خواندن و نوشتن، ۷/۱ درصد دارای تحصیلات سیکل، و ۳ درصد دارای مدرک دیپلم بوده‌اند. در خصوص مدت زمان زیر پوشش قرار گرفتن افراد مورد مطالعه، یافته‌ها نشان می‌دهند که ۲۶/۴ درصد از مجموع پاسخ‌گویان کمتر از ۱ سال، ۱۰/۷ درصد بین ۱ تا ۲ سال، ۱۸/۸ درصد بین ۲ تا ۴ سال، ۱۱/۷ درصد بین ۴ تا ۶ سال، ۵/۱ درصد بین ۶ تا ۸ سال، و ۲۷/۴ درصد بیش از ۸ سال زیر پوشش کمیته امداد امام خمینی بوده‌اند. آمارها نشان می‌دهند که از جمعیت نمونه (مهاجران روستایی زیر پوشش)، ۱۷/۸ درصد از استان همدان، ۱۱/۷ درصد از استان مرکزی، ۱۰/۷ درصد از استان خراسان رضوی، ۱۰/۲ درصد از استان تهران، ۸/۱ درصد از استان اردبیل، ۷/۶ درصد از استان آذربایجان شرقی، و بقیه آنها از سایر استان‌ها بدین شهرستان مهاجرت کرده‌اند. نتایج پاسخ مخاطبان به سؤال مربوط به علل مهاجرت روستا-شهری، نشان می‌دهد که بیکاری و ناکافی بودن درآمد، نداشتن زمین، عدم حاصل‌خیزی خاک برای کشاورزی، و کوچک بودن زمین یا نداشتن آب از مهم‌ترین دلایل مهاجرت بوده‌اند.

همچنین، توزیع فراوانی وضعیت تمایل جمعیت نمونه برای بازگشت به نواحی روستایی نشان می‌دهد که ۶۰/۴۰ درصد مهاجران روستایی زیر پوشش (۵۹/۹ درصد در شرایطی خاص و ۰/۵ درصد در هر شرایطی) تمایل دارند به نواحی روستایی بازگردند و بقیه (تقریباً ۳۹/۵ درصد) اصلاً حاضر به بازگشت نیستند. بنابراین، می‌توان گفت اگر شرایط مساعد در هر دو منطقه مهیا شده باشد، تفاوتی بین دو محیط (شهر و روستا) برای زندگی وجود ندارد. با این حال، به نظر می‌رسد که برخی از مهاجران به دلایلی نمی‌توانند به روستا بازگردند، از جمله این دلایل عبارت‌اند از: مخالفت فرزندان؛ وجود فرزندان، اقوام و فامیل در شهر و وابستگی و علاقه به آنها (به‌ویژه فرزندان)؛ دغدغه و نگرانی خارج شدن از زیر پوشش کمیته امداد و عدم دستیابی به خواسته‌ها و نیازهای اساسی‌شان در روستا؛ تخلیه و تخریب روستا (زادگاه آنها)؛ و عدم علاقه به زندگی در محیط‌های روستایی.

آزمون فرضیات

فرضیه اول

به‌منظور تبیین اولین فرضیه پژوهش، یعنی مؤثر بودن زمینه‌های اقتصادی، اجتماعی و روان‌شناختی بر اسکان مجدد مهاجران روستایی زیر پوشش کمیته امداد در نواحی روستایی، از آزمون T تک‌نمونه‌ای استفاده شد، که نتایج آن در جدول ۵ نشان داده شده است. همان‌گونه که در این جدول مشاهده می‌شود، میزان P محاسبه‌شده در تمامی متغیرها کوچک‌تر از آلفا ۰/۰۵ است. از این رو، می‌توان نتیجه گرفت که فرض H_1 مبنی بر مؤثر بودن زمینه‌های اقتصادی، اجتماعی و روان‌شناختی بر اسکان مجدد جمعیت نمونه در نواحی روستایی مورد پذیرش قرار می‌گیرد، و می‌توان پذیرفت که زمینه‌های یادشده موجب اسکان مجدد جامعه مورد مطالعه می‌شود.

جدول ۵- زمینه‌های اقتصادی، اجتماعی و روان‌شناختی مؤثر بر اسکان مجدد جمعیت نمونه در نواحی روستایی

مؤلفه‌ها	جامعه	میانگین	انحراف معیار	خطای انحراف از میانگین	t	درجه آزادی	سطح معنی‌داری	اختلاف میانگین	Test Value
اقتصادی	۱۱۹	۱۷/۲۸۵۷	۱/۶۴۲۳۶	۰/۱۵۰۵۵	۳۵/۱۰۸	۱۱۸	۰/۰۰۰	۵/۲۸۵۷	۱۲
اجتماعی	۱۱۹	۱۵/۷۴۷۹	۲/۲۶۳۲۶	۰/۲۰۷۴۷	۱۸/۰۶۵	۱۱۸	۰/۰۰۰	۳/۷۴۷۹	۱۲
روان‌شناختی	۱۱۹	۱۰/۲۲۶۹	۱/۷۷۲۸۵	۰/۱۶۲۵۲	۱۳/۷۰۳	۱۱۸	۰/۰۰۰	۲/۲۲۶۹	۸

مأخذ: یافته‌های تحقیق

فرضیه دوم

در صورت‌بندی فرضیه دوم، بر تأثیر بیشتر زمینه‌های اقتصادی بر سایر زمینه‌های بازگشت مهاجران زیر پوشش کمیته امداد تأکید شده است. برای تبیین این ادعا، آزمون کروسکال والیس مورد استفاده قرار گرفت، و نتایج آن در جدول ۶ نشان می‌دهد که میانگین رتبه‌ای زمینه‌های اقتصادی معادل ۲۳۹/۲۱، اجتماعی معادل ۱۵۳/۵۲، و روان‌شناختی معادل ۱۴۴/۲۷ به بروز تفاوت معنی‌داری در سطح آلفا ۰/۰۵ منجر شده است. این تفاوت بدان معناست که نزد افراد زیر پوشش کمیته امداد امام خمینی، زمینه‌های اقتصادی بیشتر موجب ایجاد انگیزه بازگشت به روستا می‌شود و زمینه‌های اجتماعی و روان‌شناختی به ترتیب در رتبه‌های بعد قرار می‌گیرند. به عبارت دیگر، از آنجا که میزان P محاسبه‌شده کوچک‌تر از آلفا ۰/۰۵ است، فرض H_1 مبنی بر متفاوت بودن زمینه‌های تأثیرگذار بر بازگشت به روستا مورد تأیید قرار می‌گیرد.

جدول ۶- آزمون سنجش مؤثرترین زمینه‌های اسکان مجدد جمعیت نمونه در نواحی روستایی

مؤلفه‌ها	جامعه	میانگین رتبه‌ای	کی دو	درجه آزادی	سطح معنی‌داری
اقتصادی	۱۱۹	۲۳۹/۲۱	۶۷/۱۰۳	۲	۰/۰۰۰
اجتماعی	۱۱۹	۱۵۳/۵۲			
روان‌شناختی	۱۱۹	۱۴۴/۲۷			
جمع	۳۵۷				

مأخذ: یافته‌های تحقیق

همچنین، اولویت‌بندی متغیرهای مؤثر بر اسکان مجدد جمعیت نمونه در نواحی روستایی، بر اساس آزمون فریدمن که در جدول ۷ آمده، مبین آن است که وجود درآمد مکفی با رتبه ۲/۴۳ دارای اهمیت بیشتری نسبت به سایر متغیرهاست. متغیرهایی که در رده‌های بعد قرار گرفته‌اند، به ترتیب عبارت‌اند از: وجود اشتغال دائم و پایدار؛ برخورداری از مسکن امن، مناسب و ارزان؛ وجود زمین‌های کشاورزی با شرایط مناسب؛ وجود آب در روستا؛ هزینه‌های پایین زندگی؛ وجود امکانات بهداشتی و درمانی؛ ایجاد انگیزه پیشرفت و آینده‌ای روشن در روستا؛ وجود خدمات آموزشی و کارآموزی برای کسب مهارت‌های لازم در شغل؛ وجود امکانات آموزشی و فرهنگی؛ وجود امنیت در روستا؛ زندگی در کنار اقوام، آشنایان و دوستان؛ تأمین مشارکت و همیاری میان روستاییان برای مساعدت به اشخاص نیازمند؛ برخورداری از آزادی؛ وجود امکانات تفریحی و سرگرمی؛ و در نهایت، کم شدن اختلافات قومی، قبیله‌ای و یا خانوادگی.

جدول ۷- اولویت‌بندی متغیرهای مؤثر بر بازگشت مهاجران به نواحی روستایی

میانگین رتبه‌ای	مؤلفه‌ها
۲/۴۳	وجود درآمد مکفی
۲/۵۹	وجود اشتغال دائم و پایدار
۴/۰۷	برخورداری از مسکن امن، مناسب و ارزان
۴/۲۳	وجود زمین‌های کشاورزی با شرایط مناسب
۴/۷۹	وجود حق آب در روستا
۶/۷۶	هزینه‌های پایین زندگی
۷/۵۷	وجود امکانات بهداشتی و درمانی
۸/۳۷	ایجاد انگیزه پیشرفت و آینده‌ای روشن در روستا
۹/۵۷	وجود خدمات آموزشی و کارآموزی برای کسب مهارت‌های لازم در شغل
۹/۷۷	وجود امکانات آموزشی و فرهنگی
۱۰/۹۸	وجود امنیت در روستا
۱۱/۸۶	زندگی در کنار اقوام، آشنایان و دوستان در روستا
۱۲/۷۷	تأمین مشارکت و همیاری میان روستاییان برای مساعدت به اشخاص نیازمند
۱۳/۱۱	برخورداری از آزادی
۱۳/۴۵	وجود امکانات تفریحی و سرگرمی
۱۳/۶۹	کم شدن اختلافات قومی، قبیله‌ای و یا خانوادگی

مأخذ: یافته‌های تحقیق

بر اساس تحلیل خوشه‌ای محاسبه‌شده از میانگین رتبه‌ها، همان‌طور که شکل ۴ نشان می‌دهد، می‌توان عوامل مؤثر در مهاجرت‌های برگشتی افراد زیر پوشش کمیته امداد را به دو طبقه عمده، چهار گروه فرعی، و شش دسته فرعی‌تر تقسیم کرد. بدین ترتیب، متغیرهای وجود درآمد مکفی و اشتغال دائم و پایدار در اولین درجه اهمیت (مؤثرترین طبقه) برای اسکان مجدد جمعیت نمونه در نواحی روستایی دسته‌بندی می‌شوند؛ و پس از آنها، متغیرهای وجود زمین‌های کشاورزی با شرایط مناسب، برخورداری از مسکن امن، مناسب و ارزان، و نیز وجود حق آب در روستا قرار گرفته‌اند. همچنین، وجود امکانات بهداشتی و درمانی، ایجاد انگیزه پیشرفت و آینده‌ای روشن در روستا، و هزینه‌های پایین زندگی در طبقه دیگر بر اسکان مجدد مؤثر بوده‌اند. وجود خدمات آموزشی و کارآموزی برای کسب مهارت‌های لازم در شغل و وجود امکانات آموزشی و فرهنگی در یک طبقه، و وجود امنیت در روستا و زندگی در کنار اقوام، آشنایان و دوستان در روستا نیز در طبقه‌های دیگر و در نهایت، وجود امکانات تفریحی و سرگرمی، کم شدن اختلافات قومی، قبیله‌ای و یا خانوادگی، تأمین مشارکت و همیاری میان روستاییان برای مساعدت به اشخاص نیازمند، و برخورداری از آزادی در طبقه‌های جداگانه بر اسکان مجدد مهاجران روستایی زیر پوشش کمیته امداد مؤثر بوده‌اند.

شکل ۴- طبقه‌بندی زمینه‌های اقتصادی، اجتماعی و روان‌شناختی بازگشت به روستا، بر اساس تحلیل سلسله‌مراتبی خوشه‌ها

نتایج

یافته‌های به‌دست آمده از آمار استنباطی نشان می‌دهد که زمینه‌های اقتصادی، اجتماعی و روان‌شناختی موجب اسکان مجدد مهاجران روستایی زیر پوشش کمیته امداد (شهرستان پاکدشت) در نواحی روستایی می‌شود. در این میان، ابعاد اقتصادی مهم‌ترین (مؤثرترین) زمینه‌های اسکان مجدد جمعیت نمونه در نواحی روستایی به‌شمار می‌رود؛ و سپس، به‌ترتیب، زمینه‌های اجتماعی و روان‌شناختی قرار می‌گیرند. اولویت‌بندی شاخص‌های مؤثر بر اسکان مجدد جمعیت نمونه در نواحی روستایی (بر حسب درجه اهمیت) مبین تأثیر بسیار زیاد متغیرهایی چون درآمد، اشتغال پایدار، و مسکن امن در زمینه‌سازی برای بازگشت به نواحی روستایی است.

نتیجه‌گیری

بررسی علل مؤثر بر مهاجرت‌های برگشتی از شهر به روستا نشان می‌دهد که عوامل اقتصادی، اجتماعی، روان‌شناختی، و سایر عوامل کشش و رانش در مناطق شهری و روستایی سبب می‌شوند که مهاجران تصمیم به بازگشت گیرند. البته لازم به یادآوری است که مهاجرت‌های شهری- روستایی بیشتر بر اثر عوامل کشش در مناطق روستایی صورت می‌گیرد تا عوامل رانش در مناطق شهری. بر این مبنا، تحلیل و بررسی یافته‌های این تحقیق نشان می‌دهد که:

- زمینه‌های اقتصادی (وجود اشتغال دائم و پایدار، وجود درآمد مکفی، و ...)، اجتماعی (وجود امکانات بهداشتی و درمانی، آموزشی، و ...)، و روان‌شناختی (ایجاد انگیزه پیشرفت و آینده‌ای روشن در روستا، برخورداری از آزادی، و ...) موجب اسکان مجدد مهاجران روستایی زیر پوشش کمیته امداد می‌شود. بنابراین، می‌توان گفت مهاجرت برگشتی فرآیندی چندبعدی است که مهاجران روستایی از مناطقی با فرصت‌های پایین (شهر) به‌سوی مکان‌هایی با فرصت‌های بهتر (روستا) حرکت می‌کنند؛

- اکثریت قاطع مهاجران روستایی زیر پوشش کمیته امداد زمینه‌های اقتصادی بازگشت به روستا را زیربنای زندگی خود قلمداد کرده‌اند. از این‌رو، این‌گونه استنباط می‌شود که زمینه‌های اجتماعی و روان‌شناختی تنها در کنار زمینه‌های اقتصادی معنی و مفهوم پیدا می‌کنند. افزون بر این، ابعاد اقتصادی نه‌تنها در مهاجرت‌های روستا-شهری بلکه در مهاجرت‌های برگشتی نیز مهم‌ترین عامل شناخته شده است؛
- در حوزه زمینه‌های اسکان مجدد از منظر جامعه نمونه، متغیرها به‌ترتیب اهمیت عبارت‌اند از: وجود درآمد مکفی؛ وجود اشتغال دائم و پایدار؛ برخورداری از مسکن امن، مناسب و ارزان؛ وجود زمین‌های کشاورزی با شرایط مناسب؛ و وجود حق آب در روستا؛
- وجود اشتغال دائم و پایدار به‌همراه درآمد مکفی معنی‌دار است؛ در غیر این صورت، اشتغالی که درآمد کافی در پی نداشته باشد، در هر حال، اهمیت خود را از دست خواهد داد و در نهایت، بازگشت مستمر و پایدار مهاجران به روستا اتفاق نخواهد افتاد؛ و
- اگرچه در شناسایی مؤثرترین زمینه‌های بازگشت، عامل روان‌شناختی نسبت به ابعاد اقتصادی و اجتماعی اهمیت کمتری داشت اما در اولویت‌بندی انجام‌شده، متغیر ایجاد انگیزه پیشرفت و آینده‌ای روشن در روستا از بااهمیت‌ترین شاخص‌ها بوده که لازم است در برنامه‌ریزی‌ها بدان به‌گونه‌ای شایسته توجه شود.

پیشنهادها

با توجه به اینکه هدف تحقیق ارائه برنامه‌ای اجرایی نبوده بلکه مرحله صفر یعنی شناسایی زمینه‌های بازگشت روستاییان مهاجر زیر پوشش کمیته امداد مورد نظر بوده است، لازم است در تحقیقات آتی، مطالعاتی عمیق‌تر با هدف عمق‌بخشی به یافته‌های تحقیق در مرحله صفر نیز صورت پذیرد. البته باید اذعان داشت که در این مراحل، هماهنگی در اهداف، وظایف و کارکردها میان سازمان‌ها و مؤسسات دولتی، خصوصی،

- کمیته امداد، و سایر نهادها لازم و ضروری است. بنابراین، با توجه به یافته‌های توصیفی و استنباطی تحقیق حاضر، موارد زیر به ترتیب اهمیت توصیه و پیشنهاد می‌شود:
- لازم است کمیته امداد، به منظور تقویت بنیه اقتصادی افراد زیر پوشش خود، با دادن وام‌های میان‌مدت و بلندمدت (کم‌بهره و یا بدون بهره)، قدرت اقتصادی آنها را برای انجام فعالیت‌های تولیدی ارتقا بخشد؛
  - تأکید بر ایجاد فرصت‌های شغلی و حرفه‌ای برای ایجاد اشتغال دائم و پایدار (به‌ویژه در بخش خدمات و صنعت) در اولویت کمیته امداد قرار گیرد؛
  - کمیته امداد، به منظور کاهش آسیب‌پذیری افراد زیر پوشش خود و نیز بازگشت این‌گونه مهاجران، اقداماتی در جهت اعطای وام‌های بلاعوض برای خرید مسکن مناسب، امن و ارزان و حق قانونی مالکیت بر آن را در اولویت ویژه قرار دهد؛
  - کمیته امداد واگذاری و توزیع زمین (در اندازه و قیمت مناسب) برای کشاورزی را مورد توجه قرار دهد؛
  - تأمین امکانات بهداشتی و درمانی (مانند درمانگاه، پزشک، و داروخانه) و یا امکان دسترسی آسان بدین مراکز برای روستاییان زیر پوشش کمیته امداد در روستاهای مبدأ مورد توجه دولت قرار گیرد؛ و
  - ایجاد انگیزه‌ها و اهرم‌های تشویقی مانند توسعه بیمه‌های تأمین اجتماعی، توسعه کار، و حوادث با حق بیمه نازل برای آن دسته از مهاجران روستایی که قصد بازگشت به نواحی روستایی را دارند، مورد توجه دولت قرار گیرد.

یادداشت‌ها:

1. new generation
2. counter-urbanisation
3. Berry
4. Ravenstein
5. Yanusa
6. Deradi
7. Michael Pacione

8. Hodge and Whitby
9. human capital approach
10. life-cycle theory
11. optimal life – cycle plan

منابع

- ابراهیم‌زاده، عیسی (۱۳۸۰)، «مهاجرت‌های روستایی و علل و پیامدهای آن؛ نمونه: استان سیستان و بلوچستان». *فصلنامه تحقیقات جغرافیایی، آستان قدس رضوی*. سال شانزدهم، شماره ۱.
- افتخاری، عبدالرضا رکن‌الدین و فیروزنیا، قدیر (۱۳۸۲)، *جایگاه روستا در فرآیند توسعه ملی از دیدگاه صاحب‌نظران*. تهران: وزارت جهاد کشاورزی، معاونت صنایع، عمران و توسعه روستایی.
- پیتیه، ژان (۱۳۶۹)، *مهاجرت روستاییان*. ترجمه محمد مؤمنی کاشی. تهران: سازمان انتشارات و آموزش انقلاب اسلامی.
- جمالی، فیروز (۱۳۸۱)، «مهاجرت، شهرها و سازگاری مهاجران». *نشریه دانشکده ادبیات و علوم انسانی تبریز*. سال ۴۵، شماره ۱۸۲.
- حسینی، حاتم (۱۳۸۱)، *درآمدی بر جمعیت‌شناسی اقتصادی-اجتماعی و تنظیم خانواده*. همدان: دانشگاه بوعلی سینا.
- زنجانی، حبیب‌الله (۱۳۸۰)، *مهاجرت*. تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت).
- سازمان ملی جوانان، معاونت مطالعات و برنامه‌ریزی (۱۳۸۵)، *تبیین ابعاد و ویژگی‌های جامعه‌شناختی و روان‌شناختی جوانان روستایی*. تهران: مؤسسه توسعه روستایی ایران.
- طاهرخانی، مهدی (۱۳۸۰)، *بازشناسی عوامل تأثیرگذار بر مهاجرت جوانان روستایی*. قزوین: وزارت جهاد کشاورزی، سازمان جهاد کشاورزی استان قزوین، گروه تحقیقات و بررسی مسائل روستایی.
- فیروزنیا، قدیر (۱۳۸۵)، *تبیین استمرار کارکرد اقتصادی روستاهای در معرض تخلیه جمعیتی شهرستان قزوین*. (رساله دکتری در رشته جغرافیا و برنامه‌ریزی روستایی). تهران: دانشکده علوم زمین، دانشگاه شهید بهشتی.
- فیندلی، سلی (۱۳۷۲)، *برنامه‌ریزی مهاجرت‌های داخلی*. ترجمه عبدالعلی لهسایی‌زاده. شیراز: نوید.

لوکاس، دیوید و میر، پاول (۱۳۸۱)، درآمدی بر مطالعات جمعیتی. ترجمه حسین محمودیان. تهران: دانشگاه تهران.

وثوقی، منصور (۱۳۸۰)، *جامعه‌شناسی روستایی*. تهران: کیهان.

Bosworth, Gary (2006), "Counter-urbanization and job creation: entrepreneurial in- migration and rural economic development". *Centre for Rural Economy Discussion Paper Series*. No. 4. Newcastle: University of Newcastle Upon TYNE.

Center for Development Research (ZEF) (2005), "New patterns in the human migration in West Africa; Adama Konseiga: regional integration beyond the traditional trade benefits: labor mobility contribution". Junior Research Fellow, University of Bonn (Germany), in: *Development Economics and Policy Series*. Vol. 46.

De Brauw, Alan and Rozelle, Scott (2003), "Household investment through migration in rural China". Available on:

http://www.williams.edu/economics/wp/debrauwmiginv_jce_initial.pdf.

Deshingkar, Priya and Grimm, Sven (2005), "Internal migration and development: a global perspective". IOM (International Organization for Migration); Overseas Development Institute, *Migration Research Series (MRS) 19*. Internal Migration. pmd, No. 19. Available on: <http://www.eldis.org/static/doc17812.htm>.

Heanue, Kevin (2002), *A Strategic Approach to Rural Repopulation Based on the Knowledge Gained from the ADM Pilot Rural Resettlement Programme, 1999/2000*. Dublin: Area Development Management .

Macharia, Kinuthia (2003), "Migration in Kenya and its impact on the labor market". Paper prepared for *Conference on African Migration in Comparative Perspective*. Johannesburg, South Africa.

Okali, David; Okpara, Enoch; and Olawoye, Janice (2001), "Rural-urban interactions and livelihood strategies series: the case of Aba and its region, Southeastern Nigeria". Working paper 4, International Institute

for Environment and Development (IIED), Human Settlements Programme, London. Available on:

http://www.poptel.org.uk/iied/docs/urban/rururb_wp04.pdf.

Parnwell, Mike (1993), *Population Movements and the Third World*. London and New York: Routledge.

Phillips, Joal L. and Potter, Robert B. (2003), "Social dynamics of 'foreign-born' and 'young' returning nationals to the Caribbean: a review of the literature", *Geographical Paper*. No. 167. The University of Reading. Available on: <http://www.geog.rdg.ac.uk/research/papers/gp167.pdf>.

Ping, Huang and Shaohua, Zhan (2005), "Internal migration in China: linking it to development". IOM (International Organization for Migration). *Regional Conference on Migration and Development in Asia, Lanzhou*, China: Department for International Development, Ministry of Foreign Affairs.

Planck, Max (2006), "Internal migration and household living conditions in Ethiopia Blessing Uchenna Mbera". Institute for Demographic Research. *Journal of Demographic Research*, Vol. 14, Article 21.

Sabates, Ricarde (2000), "Job search and migration in Peru". *Journal of Regional Analysis and Policy (JRAP)*. Vol. 30, No. 2.

Tacoli, Cecilia (1998), "Rural-urban interactions: a guide to the literature". *Environment and Urbanization*. Vol. 10, No. 1.

Wang, Wenfie Winnie (2004), "Urban-rural return labor migration in China: a case study of Sichuan and Anhui provinces". Department of Geography UCLA. Available on: http://www.iir.ucla.edu/research/grad_conf/2004/wang.pdf.

Yaohui, Zhao (2002), "Causes and consequences of return migration: recent evidence from China". *Journal of Comparative Economics*. Vol. 30, No. 2.

Zohry, Osman (2003), "Rural-urban migration in Egypt and other developing countries: a statistical and literature review". Available on: <http://www.zohry.com/thesis/chapter3.pdf>.